

رابطه بین نگرش مذهبی، هوش معنوی با سخت رویی روان‌شناختی بانوان ساکن شهر اردبیل

محمد مهدی بابایی منقاری^۱ و مهرداد حامدینیا^۲

چکیده

هدف این پژوهش شناسایی رابطه بین نگرش مذهبی و هوش معنوی با سخت رویی روان‌شناختی بانوان شهر اردبیل است. روش تحقیق توصیفی و از نوع همبستگی است. جامعه آماری شامل ۲۳۸۵۳۵ نفر از بانوان شهر اردبیل بود. از بین جامعه آماری بر اساس فرمول کوکران تعداد ۳۸۴ نفر از بانوان به روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای انتخاب گردید. ابزار پژوهش پرسش‌نامه ۴۰ سؤالی نگرش مذهبی، پرسشنامه ۳۰ سؤالی هوش معنوی و پرسش‌نامه ۴۵ سؤالی سرسختی روان‌شناختی بود. داده‌ها با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون، رگرسیون چندگانه به روش گام‌به‌گام و تحلیل مسیر تحلیل شد. بین نگرش مذهبی (عبادات و مباحث اجتماعی) با سخت رویی روان‌شناختی بانوان رابطه منفی وجود دارد. بین نگرش مذهبی (اخلاقیات و ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان، جهان‌بینی و باورها و علم و دین) با سخت رویی روان‌شناختی بانوان رابطه مثبت وجود دارند. بین یکی از مؤلفه‌های هوش معنوی (زندگی معنوی) با سخت رویی روان‌شناختی رابطه مثبت وجود دارد. بین زیرمؤلفه‌های دیگر هوش معنوی (درک و ارتباط با سرچشمه هستی) با سخت رویی روان‌شناختی بانوان رابطه منفی وجود دارد. تحلیل رگرسیون نشان داد که زندگی معنوی، عبادات، اخلاقیات و ارزش‌ها و مباحث اجتماعی ۱۷٪ از واریانس سخت رویی روان‌شناختی بانوان را پیش‌بینی می‌کند. همچنین نتایج تحلیل مسیر نشان داد که عبادات، (اخلاقیات و ارزش‌ها) و مباحث اجتماعی از طریق متغیر زندگی معنوی بر سخت رویی روان‌شناختی بانوان اثر غیر مستقیم می‌گذارد ولی هوش معنوی بر سخت رویی روان‌شناختی بانوان اثر مستقیم می‌گذارد. یافته‌های حاصل از این پژوهش بر کاربرد نگرش به دین و هوش معنوی در سخت رویی روان‌شناختی بانوان تأکید داشت.

کلید واژگان: نگرش مذهبی، هوش معنوی، سخت رویی روان‌شناختی.

^۱ - دانشجوی دکتری اقتصاد، دانشگاه تهران؛ آدرس پست الکترونیکی، m.zmbm۶۷@gmail.com

^۲ - کارشناس ارشد روان‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، پژوهشگر آزاد.

مقدمه

با رشد فزاینده آگاهی در حوزه روان‌شناسی و پیدایش گستره‌های نو مفهوم سخت‌رویی^۱، نیز به‌عنوان یکی از ویژگی‌های شخصیتی مورد توجه نظریه‌پردازان روان‌شناسی به‌ویژه روان‌شناسان مثبت‌گرا قرار گرفته است. در این چارچوب سخت‌رویی به‌عنوان ترکیبی از نگرش‌ها و باورهای تعریف می‌شود که به فرد انگیزه و جرأت می‌دهد تا در مواجهه با موقعیت فشارزا و دشوار، کارهای سخت و راهبردی انجام دهد و برای سازگاری با آن شرایط سرسختانه فعالیت کند تا از میان رویدادهایی که می‌تواند به‌صورت بالقوه واجد پیامدهای فاجعه‌آمیز و ناخوشایند باشند راهی به‌سوی رشد و تعالی باز کند و فرصتهایی برای رشد فراهم آورد (مددی، ۲۰۰۲: ۱۲۴).

سخت‌رویی به‌عنوان یک عامل سرشتی می‌تواند عملکرد و سطح سلامت روانی فرد را علی‌رغم تجربه موقعیت‌های تنیدگی‌زا و فشارآور، افزایش دهد (مددی، براو، پرسیکو، لو، خوشابا، هاروی^۲، ۲۰۰۶). کوباسا^۳ (۱۹۷۹) در مطالعات اولیه خود این سازه‌ی شخصیتی روان‌شناختی را بر اساس یافته‌های جمع‌آوری شده از افرادی که با فشار روانی زیادی روبه‌رو هستند معرفی می‌کند. سخت‌رویی، یک جهت‌گیری کلی نسبت به خود و دنیای پیرامون است و شامل سه مؤلفه: تعهد^۴، کنترل^۵، مبارزه‌جویی^۶ است.

سخت‌رویی چیزی فراتر از جمع سه مؤلفه‌ی تعهد، کنترل و مبارزه‌جویی است. انعطاف‌پذیری روان‌شناختی افراد سرسخت، صرفاً از تأثیر انفرادی این سه مؤلفه سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه ناشی از شیوه مقابله‌ای خاصی است که با ترکیب پویایی این سه مؤلفه همخوان است (وردی، ۱۳۸۰: ۵۴). در واقع سرسختی ساختار واحدی است که به یکپارچه‌سازی مؤلفه‌هایش می‌پردازد؛ به عبارتی دیگر سرسختی تمایزهای مؤلفه‌هایش را از بین می‌برد و در آن یک همگونی ایجاد می‌کند. همچنین سرسختی باعث می‌شود که فرد فشارهای روانی را به‌صورت واقع‌بینانه و با بلندنظری مورد توجه قرار دهد. همچنین سرسختی زاینده دانشی است که بر مبنای آن، شخص به منابع بیشتری برای پاسخ‌گویی به فشارهای روانی دسترسی پیدا می‌کند. درنهایت سرسختی باعث پرورش دیدی خوش‌بینانه به فشارهای

^۱- hardiness

^۲- Maddi, Harvey, Khoshaba, Lu, Persico, Brow

^۳-Kobasa

^۴.Cometment

^۵.control

^۶.challenge

روانی می‌شود. در واقع سرسختی سپری در مقابل برانگیختگی شدید فیزیولوژیکی در اثر حوادث فشارزا است (کوباسا، ۱۹۸۸ : ۶۲).

در این میان این سؤال مطرح است که تا چه حدی نگرش مذهبی بر سخت رویی تأثیر می‌گذارد. نگرش مذهبی در زندگی اغلب مردم اهمیتی اساسی دارد. نگرش مذهبی بر نحوه درک زندگی و جهان پیرامون اثرگذار است. از آن‌جا که معنویت نقش مهمی در بهداشت روانی انسان‌ها ایفا می‌کند، از سوی محققان به‌ویژه روان‌شناسان مورد توجه قرار گرفته است (سیریر، ۱۹۸۶ : ۴۲). نگرش مذهبی، تمام تفسیری است که چگونگی رابطه انسان را با خود، با انسان‌های دیگر و با کل پدیده‌های جهان هستی تبیین می‌کند (بهرامی دشتکی، ۱۳۸۵ : ۶۴). نگرش مذهبی خوب می‌تواند در تمامی موقعیت‌ها، نقش مؤثری در آرامش انسان داشته باشد و در ارزیابی موقعیت، ارزیابی شناختی فرد، فعالیت‌های مقابله، منابع حمایتی و... سبب کاهش گرفتاری روانی شود. بر این اساس، مدت‌هاست که تصور می‌شود بین مذهب و سلامت روان، ارتباط مثبتی وجود دارد و اخیراً نیز روان‌شناسان معنویت‌گرا، حمایت‌های تجربی بسیاری را در این زمینه جلب نموده‌اند (لوین، تایلر، ۱۹۸۸ : ۸۶).

در حالی که بسیاری از محققان و روان‌شناسان معتقدند که معنویت اشتباهات شناختی را کاهش داده و منجر به احساس امنیت درونی می‌شود، گروهی معتقدند که معنویت نیز اثر درمانی و آموزشی دارد (کارن، بارون، ۲۰۰۱). سالسمن^۳ و همکاران (۲۰۰۵) رابطه‌ی بین نگرش مذهبی و سازگاری روان‌شناختی را با خوش‌بینی مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که بین نگرش مذهبی و سازگاری با خوش‌بینی رابطه معناداری وجود دارد. در پژوهش‌های (براون^۴ و همکاران ۱۹۹۰؛ کوئینگ^۵، ۱۹۹۵) نشان داده‌اند که بین معنویت و سلامت روانی و جسمی رابطه مثبتی وجود دارد. ریچاردز (۱۹۹۱) در پژوهش خود نشان داد که نگرش مذهبی دارای تأثیر مثبت بر سلامت روانی هست. مطالعات (تاکی، ۲۰۰۳؛ بل،

^۱- Levin, Taylor

^۲- Carone, Barone

^۳- Salesman

^۴- Brawn

^۵- Koing

آرمیستید، آستین، ۲۰۰۳؛ ماسلکو، کابزنسکی، ۲۰۰۶) نشان داد که پایبندی به معنویت با سلامت بدنی و روانی ارتباط دارد.

به نظر می‌رسد که یکی دیگر از عواملی که می‌تواند بر سخت‌رویی نقشی داشته باشد هوش معنوی است. هوش مفهومی است که از دیرباز آدمی به پژوهش و تفحص در مورد ابعاد، تظاهرات و انواع آن علاقه‌مند بوده است، این پرسش همواره بوده است که هوش چیست؟ چگونه رشد می‌کند؟ چه مؤلفه‌های دارد؟ هوش رفتار حل مسأله سازگارانه‌ای است که در راستای تسهیل اهداف کاربردی و رشد سازگارانه جهت‌گیری شده است (حق‌شناس و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲). هوش معنوی بالا می‌تواند بعد معنوی دین‌داری را تقویت و ریشه‌های اخلاقی و اشرافی و احساسی ادیان، را به انسان‌ها بشناساند (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸: ۴۱). یونگ معتقد است که در بسیاری از افراد پس از ۳۵ سالگی تغییرات عمده‌ای در ناخودآگاه صورت می‌گیرد که ممکن است در روند هوش معنوی تأثیرگذار باشند. بشر امروز به دنبال دینی است که در عین تأمین معنویت راه‌حلی برای زندگی اجتماعی‌اش هم داشته باشد (هادوی، دهشیری، ۱۳۸۳: ۲۱). پیشرفت سریع روان‌شناسی در زمینه‌ی دین و معنویت در دهه‌های اخیر و آشکار شدن نقش گسترده دین در همه ابعاد زندگی انسان، به‌خصوص نقش آن در ارتقاء آرامش، بهداشت و سلامت روانی و حتی تأثیر جدی آن در کاهش و بهبود اختلالات روانی و ناهنجاری‌های اجتماعی موجب شده مطالعات روان‌شناختی در زمینه هوش معنوی رشد یابد (مهرابی طالقانی، سهرابی، ۱۳۹۰: ۳۲).

آمرام (۲۰۰۵) معتقد است هوش معنوی شامل حس معنا و داشتن مأموریت در زندگی، حس تقدیس در زندگی و درک متعادل از ارزش می‌باشد (غباری بناب و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۴). بر این اساس، هوش معنوی مجموعه‌ی از فعالیت‌ها و توانایی‌ها است که فرد را قادر می‌سازد که مسائل خود را حل کند و به هدف‌های خود در زندگی برسد. هوش معنوی دست‌کم پنج مهارت و کارایی دارد که می‌توان بخشی از دانش پایه را در برگیرد و به رفتارهایی بیانجامد که سازگاری با محیط را در پی آورد (صمدی، ۱۳۸۵: ۴۹). هوش معنوی یکی از مفاهیمی است که، در پرتو توجه و علاقه جهانی روان‌شناسان به حوزه دین و معنویت، مطرح شده و توسعه پیدا کرده است (معلمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۴). ویژگی‌های که لازمه هوش معنوی هستند احتمالاً در کنار توانایی‌ها و فعالیت‌های دیگری قرار

دارند که عبارت‌اند از: دعا کردن، رؤیاهای و تحلیل رؤیاهای، باورها و ارزش دینی و معنوی، شناخت و مهارت در فهم و تفسیر مفاهیم مقدس و توانایی داشتن حالات فراروندگی به‌عنوان مثال؛ بعضی از حقایق قدیمی همانند آزار نرساندن در تقویت هوش معنوی مطرح می‌باشد (ناسل^۱، ۲۰۰۴). در مورد هوش معنوی در ارتباط با سرسختی تحقیقاتی اندکی صورت گرفته است که به آن اشاره می‌شود:

فرهنگی و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعاتی که انجام دادند به این نتیجه رسیده‌اند که بین هوش معنوی با سرسختی روان‌شناختی رابطه وجود دارد. آزموده و همکاران (۱۳۸۶) نشان دادند که بین جهت‌گیری مذهبی با سرسختی روان‌شناختی رابطه وجود دارد. یاسمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۰) با پژوهش‌هایی که انجام داده‌اند به این نتیجه دست یافتند که جهت‌گیری مذهبی، سرسختی روان‌شناختی دانشجویان را پیش‌بینی می‌کند. یعقوبی، عبدالله‌زاده (۱۳۸۹) در تحقیقی که انجام داده‌اند به این نتیجه رسیدند که افزایش هوش معنوی با سلامت روانی (یا کاهش اختلالات روانی) دانشجویان ارتباط دارد. در پژوهش معلمی و همکاران (۱۳۸۹) نتایج حاکی از آن بود که بین هوش معنوی با سلامت روان دانشجویان رابطه مثبت وجود دارد.

با توجه به مطالب فوق‌الذکر اهمیت و ضرورت طرح موضوع هوش معنوی و نگرش مذهبی در سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان از جهات مختلف در عصر جدید احساس می‌شود. یکی از این ضرورت‌ها در عرصه انسان‌شناسی، توجه به بعد معنوی انسان از دیدگاه دانشمندان، به‌ویژه کارشناسان سازمان جهانی بهداشت است که به‌تازگی انسان را موجودی زیستی، روانی، اجتماعی و معنوی تعریف می‌کنند. ظهور مجدد گرایش‌های معنوی و نیز جستجوی درک روشن‌تری از ایمان و کاربرد آن در زندگی روزانه، و لزوم توجه به نقش معنویت و مذهب در همه زوایای زندگی انسان، تحقیق در مورد متغیرهایی که مباحث معنوی و نگرش به دین را مورد توجه قرار دهد را ضروری می‌سازد. پژوهش درباره معنویت امروزه در رشته‌های متنوعی از قبیل پزشکی، روان‌شناسی، انسان‌شناسی و علوم شناختی در حال پیشرفت است (یانگ و وو، ۲۰۰۹). در پژوهش حاضر هدف، بررسی رابطه نگرش مذهبی، هوش معنوی با سخت‌رویی روان‌شناختی در کلیه بانوان اردبیل بود.

^۱- Nasel

روش پژوهش

روش این پژوهش توصیفی از نوع همبستگی بود. جامعه آماری پژوهش کلیه‌ی بانوان ۱۵ سال به بالای شهرستان اردبیل بودند. حجم جامعه آماری بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰ برابر با ۲۳۸۵۳۵ نفر بود. از بین جامعه آماری بر اساس فرمول کوکران تعداد ۳۸۴ نفر بانوان به روش نمونه‌گیری چند مرحله‌ای (بدین شیوه که ابتدا شهر اردبیل به ۵۱ منطقه تقسیم شد و از این تعداد بیست منطقه به شیوه تصادفی انتخاب شد و از هر منطقه محلاتی انتخاب شدند و بیست نفر زن بالای پانزده سال از هر منطقه مورد پرسش قرار گرفتند که جمعاً ۴۰۰ نفر شدند) انتخاب شدند. از این میان ۱۶ پرسش‌نامه ناقص حذف شدند.

ابزار پژوهش

پرسش‌نامه نگرش مذهبی: برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به نگرش مذهبی از پرسش‌نامه‌ی خدایاری فرد، شکوهی یکتا و غباری بناب که در سال ۱۳۷۸ در دانشگاه تهران ساخته شده استفاده شده است (خدایاری فرد، شکوهی یکتا، غباری بناب، ۱۳۷۹). این پرسش‌نامه دارای ۴۰ سؤال است. سؤالات این پرسش‌نامه در مقیاس لیکرت ۵ نقطه‌ای از کاملاً مخالفم (۱) تا کاملاً موافقم (۵) جواب داده می‌شود. این پرسش‌نامه دارای شش مؤلفه مربوط به نگرش مذهبی با عناوین: عبادات، اخلاقیات و ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان، مباحث اجتماعی، جهان‌بینی و باورها، علم و دین است. پایایی این پرسش‌نامه در پژوهش خدایاری فرد ۹۲٪ گزارش شده است و در این پژوهش ۸۶٪ هست.

پرسش‌نامه هوش معنوی: برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به هوش معنوی از پرسش‌نامه عبدالله زاده و مهدیه کشمیری و فاطمه عرب عامری که در سال ۱۳۸۷ ساخته شده بهره برده شده است. ابتدا پرسش‌نامه مقدماتی ۳۰ سؤالی توسط سازندگان فوق‌الذکر تدوین گردید و روی ۳۰ نفر از دانشجویان اجرا گردید. پایایی آزمون در مرحله مقدماتی به روش آلفا برابر ۸۷٪ بوده است. در تحلیل سؤال به روش لوپ سؤال ۱۲ حذف شد. پرسش‌نامه نهایی با ۲۹ سؤال تنظیم گردید. که دو مؤلفه درک و ارتباط با سرچشمه هستی و دیگری زندگی معنوی یا اتکا به هسته درونی را می‌سنجد (عبدالله زاده، ۱۳۸۸: ۲۷).

پرسش‌نامه سرسختی روان‌شناختی: برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به سرسختی از پرسش‌نامه سرسختی روان‌شناختی پول تی، بارتون، رابرت، یوگراند، کاتلین، لاری و اینگرام (۱۹۸۹) استفاده شده است. آزمون سرسختی یک ابزار مداد کاغذی است که دارای ۴۵ سؤال

می‌باشد. در این پرسش‌نامه، پاسخگو می‌تواند طیفی از پاسخ‌ها را جواب دهد. ضریب آلفای کرونباخ کل مقیاس سرسختی روان‌شناختی ۰/۸۵ هست.

داده‌های به دست آمده با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون و رگرسیون چندگانه با روش گام‌به‌گام و تحلیل مسیر با استفاده از نرم‌افزار SPSS^{۲۱} و LISREL^{۸,۸۰} تحلیل شد. سطح معنی داری قابل قبول ($P=۰/۰۵$ ، $P=۰/۰۱$) بود.

یافته‌های تحقیق

جدول ۱: یافته‌های توصیفی بانوان ساکن شهر اردبیل

انحراف معیار	میانگین	زیرمقیاس‌ها	
۴/۴۹	۳۱/۵۸	زیر دیپلم	میزان تحصیلات
۵/۷۳	۳۵/۲۳	دیپلم	
۵/۰۳	۲۷/۱۸	تحصیلات دانشگاهی	
۶/۵۸	۵۷/۸	۱۵-۴۰	سن
۵	۴۲/۲	۴۰ سالگی به بالا	

نتایج جدول ۱ نشان داد که: از ۳۸۴ نفر از بانوان مورد بررسی ۲۲۰ نفر (۵۷/۸ درصد) بین سنین ۱۵ تا ۴۰ ساله و ۱۶۴ (۴۲/۲ درصد) ۴۰ سال به بالا بودند. میانگین نمره‌ی زیر دیپلم برابر $(۳۱/۵۸ \pm ۴/۴۹)$ ، دیپلم برابر $(۳۵/۲۳ \pm ۵/۷۳)$ و تحصیلات دانشگاهی برابر $(۲۷/۱۸ \pm ۵/۰۳)$ به دست آمده است. جدول ۲: نتایج آزمون ضریب همبستگی بین نگرش مذهبی با سخت رویی روان‌شناختی بانوان ساکن شهرستان اردبیل

زیرمقیاس‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
عبادات	-	-	-	-	-	-	-
اخلاق و ارزش‌ها	-	-	-	-	-	-	-
	-	۰/۶۳۱**	-	-	-	-	-
	-	۰/۰۰۱	-	-	-	-	-

اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان	۰/۵۸۷**	۰/۷۴۷**	-			
	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	-			
مباحث اجتماعی	۰/۴۷۶**	۰/۵۵۰**	۰/۵۲۱**	-		
	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	-		
جهان‌بینی و باورها	**	۰/۶۷۱**	۰/۶۶۸**	۰/۶۵۱**	-	
	۰/۵۸۳					
	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	-	
علم و دین	**	۰/۵۵۱**	۰/۶۶۴**	۰/۳۸۲**	۰/۶۰۵**	
	۰/۵۶۵					
	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	
سخت‌رویی روان‌شناختی	*	۰/۰۸۸	۰/۰۸۰	۰/۱۹۶*	۰/۱۰۶	۰/۱۰۳
	-۰/۱۶۳					
	۰/۰۳	۰/۳۲	۰/۲۸	۰/۰۴	۰/۰۸	۰/۰۷

** : معنی داری رابطه در سطح ۰/۰۱

* : معنی داری رابطه در سطح ۰/۰۵

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد که: از بین زیر مقیاس‌های نگرش مذهبی اخلاقیات و ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان، جهان‌بینی و باورها و علم و دین با سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان رابطه مثبت و عبادات و مباحث اجتماعی رابطه منفی با سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان دارد ($P < 0/05$).

نتایج ضریب رگرسیون نشان داد که: از بین زیر مقیاس هوش معنوی (زندگی معنوی) با سرسختی روان‌شناختی بانوان رابطه مثبت وجود دارد. ولی درک و ارتباط با سرچشمه هستی با سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان رابطه نداشت.

جدول ۳: ضرایب رگرسیون هوش معنوی و نگرش به دین در پیش‌بینی سخت‌رویی

روان‌شناختی بانوان

گام	متغیر	مجموع مجذورات	df	مجذور میانگین	F	sig	R	R ^۲	Adj .R ^۲
اول	رگرسیو	۱۴۱۴/۹۱	۱	۱۴۱/۹۱					
	ن			۴					
	باقیمانده	۳۲۸۷/۶۲	۱۴	۲۲۲/۱۶	۳۷	۰/۱	۰/۲۰	۰/۱۰۴	۰/۰۳
	کل	۳۴۲۹/۵۴	۱۴		۶	۰	۰	۰	۰
دوم	رگرسیو	۳۲۹۶/۹۰	۲	۱۶۴/۴۴					
	ن			۸					
	باقیمانده	۳۰۹۹/۶۴	۱۴	۲۱۰/۸۷	۸۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۹	۰/۰۸
	کل	۳۴۲۹/۵۴	۱۴		۷	۰	۰	۰	۰
سوم	رگرسیو	۴۱۴۹/۱۲	۳	۱۳۸/۰۴					
	ن			۳					
	باقیمانده	۳۰۱۴/۴۱	۱۴	۲۰۶/۴۸	۷۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۱۲	۰/۱۰
	کل	۳۴۲۹/۵۴	۱۴		۶	۰	۰	۰	۰
چهارم	رگرسیو	۵۹۲۱/۲۹	۴	۱۴۸/۳۲					
	ن			۷					

عبادات

باقیمانده	۲۸۳۷/۲۷	۱۴	۱۹۵/۶۸
ه	۳	۵	
کل	۳۴۲۹/۵۴	۱۴	
		۹	

گام	متغیرهای پیش‌بین	ضرایب		t	sig
		غیراستاندارد خطای معیار B	استاندارد Beta		
اول	مقدار ثابت	۴۶/۳۶	-	۵/۴۹	۰/۰۰۰
	زندگی معنوی	۰/۳۲۱	۰/۲۰۳	۲/۵۲	۰/۰۱
دوم	مقدار ثابت	۶۷/۲۲	-	۶/۲۳	۰/۰۰۰
	زندگی معنوی	۰/۳۸۶	۰/۲۴۴	۳/۰۶	۰/۰۰۳
	مباحث اجتماعی	-۱/۱۸	-۰/۲۳۸	-۲/۹۸	۰/۰۰۳
سوم	مقدار ثابت	۶۶/۳۷	-	۶/۲۰	۰/۰۰۰
	زندگی معنوی	۰/۲۸۸	۰/۱۸۲	۲/۱۵	۰/۰۳
	مباحث اجتماعی	-۱/۶۹	-۰/۳۳	-۳/۶۳	۰/۰۰۰

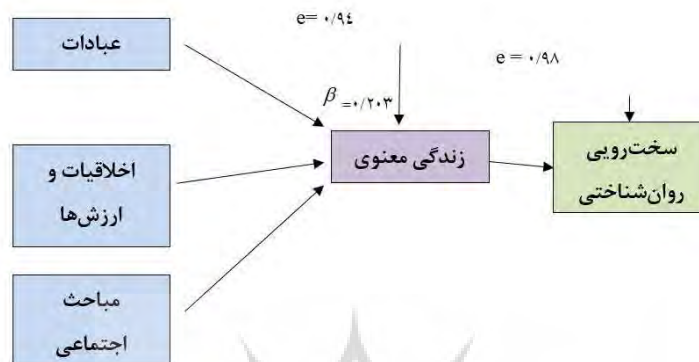
اخلاقیات		و				
ارزش‌ها		ارزش‌ها				
مقدار ثابت	۷۷/۶۲	۱۱/۰۷	-	۷/۰۱	۰/۰۰۰	
زندگی معنوی	۰/۲۸۶	۰/۱۳۰	۰/۱۸۱	۲/۲۰	۰/۰۲	
مباحث اجتماعی	-۱/۴۱	۰/۴۶	-۰/۲۹	-۳/۰۷	۰/۰۰۳	
اخلاقیات	۱/۶۰	۰/۴۹	۰/۳۶۱	۳/۲۸	۰/۰۰۱	
و						
ارزش‌ها						
عبادات	-۱/۰۱	۰/۳۳	-۰/۳۰	-۳/۰۰	۰/۰۰۳	

نتایج حاصل از رگرسیون (جدول ۳) نشان داد که: زندگی معنوی ($\text{Beta} = ۰/۲۰۳, P = ۰/۰۱$)، مباحث اجتماعی ($\text{Beta} = -۰/۲۳, P = ۰/۰۱$)، اخلاقیات و ارزش‌ها ($\text{Beta} = ۰/۲۰, P = ۰/۰۱$)، عبادات ($\text{Beta} = -۰/۳۰, P = ۰/۰۱$) ($\text{Beta} =$) به‌طور معنی‌دار پیش‌گویی کننده سخت رویی روان‌شناختی بانوان است. به عبارت دیگر، این متغیرها ۱۷٪ از واریانس سخت رویی روان‌شناختی بانوان را تبیین می‌کند.

در این پژوهش برای ترسیم نمودار تحلیل مسیر محققین تئوری کافی در مورد آرایش متغیرها به دست نیاورده‌اند در این صورت یکی از راه‌هایی که بتوان تا حدودی آرایش متغیرها را تعیین کرد، استفاده از رگرسیون چندمتغیری است، بدین معنی که اول یک متغیر به‌عنوان متغیر وابسته (سخت رویی روان‌شناختی) در نظر گرفته شد و سپس با استفاده از برون‌داد رایانه، بتاهای کلیه متغیرها را به دست آوردیم، آن‌گاه بتاهای متغیرهایی که معنی‌دار نیستند را حذف کردیم و از بین بتاهای باقیمانده آن‌چه از همه بزرگ‌تر و در اولین گام وارد مدل رگرسیون شده است را به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته‌ایم (زندگی معنوی) و آخرین

متغیرهای باقیمانده را به‌عنوان متغیرهای بیرونی در نظر گرفته شد که در نهایت آرایش متغیر زیر به دست آمد.

شکل ۱- نتایج تحلیل مسیر بین مؤلفه‌های نگرش مذهبی، هوش معنوی با سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان

ضرایب

ضریب بتا عبادات بر زندگی معنوی ($\beta = 0.145$)

ضریب بتا اخلاقیات و ارزش‌ها بر زندگی معنوی ($\beta = 0.201$)

ضریب بتا مباحث اجتماعی بر زندگی معنوی ($\beta = 0.144$)

طبق نتایج شکل ۱، سه متغیر عبادات، اخلاقیات و ارزش‌ها و مباحث اجتماعی دارای اثر غیر مستقیم بر متغیر سخت‌رویی روان‌شناختی و دارای رابطه مستقیم با زندگی معنوی هستند. متغیر زندگی معنوی نیز دارای اثر مستقیم بر متغیر سخت‌رویی روان‌شناختی است.

جدول ۴- شاخص‌های نیکویی برازش برای مدل ساختاری عبادات، اخلاقیات و ارزش‌ها، مباحث اجتماعی، زندگی معنوی و سخت‌رویی روان‌شناختی

RMR	AGFI	GFI	RMSEA	سطح معنی‌داری	نسبت مجذور خی به درجه آزادی	df	مجذور خی دو
۰/۰۳	۰/۹۱	۰/۹۳	۰/۳	۰/۰۱	۲/۰۹	۵	۱۰/۴۵

جدول ۴ نشان می‌دهد، نسبت خی دو با درجه آزادی برابر است با ۲/۰۹ و کمتر از ۳ است؛ همچنین مقدار شاخص RMSEA برابر با ۰/۳ و کمتر از ۰/۸، مقدار شاخص‌های GFI و AGFI نزدیک به یک است و مقدار RMR برابر با ۰/۰۳ و بسیار کوچک است، بنابراین مقدار این شاخص‌ها، از برازش مطلوب برخوردار است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش رابطه‌ی بین نگرش مذهبی و هوش معنوی با سخت رویی روان‌شناختی بانوان شهر اردبیل مورد بررسی قرار گرفت. نتایج فرضیه اول حاکی از آن است که بین نگرش مذهبی با سخت رویی بانوان رابطه‌ی معنادار وجود دارد و این رابطه‌ی معنی‌دار با مولفه‌های (اخلاقیات و ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان، جهان‌بینی و باورها و علم و دین) رابطه‌ی مثبت دارد. این یافته با یافته‌ای پژوهش‌های انجام گرفته در این زمینه همخوان است (رایا و همکاران، ۲۰۰۸؛ براون و همکاران، ۱۹۹۰؛ کوپنگ، ۱۹۹۵؛ ریچارد، ۱۹۹۱؛ بل و همکاران، ۲۰۰۳). این مسأله می‌تواند به دلیلی جو فرهنگی و اجتماعی ایران باشد. در ایران برخلاف آراء و اندیشه‌های برخی از نظریه‌پردازان غربی جو فرهنگی و گفتمان دیگری وجود دارد و در تعمیم نتایج آن‌ها به ایران اسلامی باید دقت بیشتری به عمل آید و بیش از هر چیز باید به ماهیت علمی که در کشورهای اسلامی و تفاسیر غالب که دین در این کشورها دارد، توجه شود. فرد مذهبی به یک مبدأ متعالی معتقد است و او را پرستش می‌کند. باورها و نگرش‌های مذهبی و معنوی، بر مؤلفه‌های شناختی افراد از جمله تفسیر وقایع، خوش‌بینی یا بدبینی و نوع تفکرات آن‌ها تأثیر گذاشته و این مؤلفه‌ها نیز از طریق سیستم ایمنی و عصبی- روانی بر سلامت بهزیستی و بهداشت جسم و روان انسان تأثیر می‌گذارند.

یافته‌های فرضیه ۲ نشان داد که بین هوش معنوی (زندگی معنوی) با سخت رویی روان‌شناختی بانوان با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. نتایج حاصل از این پژوهش با یافته‌های پژوهش‌های (فرهنگی و همکاران، ۱۳۹۳؛ آزموده و همکاران، ۱۳۸۶؛ یاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰؛ یعقوبی، عبدالله زاده، ۱۳۸۹؛ معلمی و همکاران، ۱۳۸۹) مبنی بر رابطه بین هوش معنوی با سخت رویی روانی همخوانی دارد. در تفسیر چنین نتایجی می‌توان چنین گفت که هوش معنوی سازه‌های معنویت و هوش را با هم ترکیب می‌کند و یک سازه‌ی جدیدتر به وجود می‌آورد. این هوش، که اواخر قرن بیستم وارد ادبیات روان‌شناسی شده است، می‌تواند عملکرد و سازگاری فرد را نسبت به محیط اطراف پیش‌بینی کند. این هوش به افراد فرصت می‌دهد تا در مقابل واقعیت‌های مادی و معنوی حساس باشند. هوش معنوی می‌تواند با سخت رویی رابطه داشته باشد ولی این به معنی رابطه علت و معلولی نیست پس در تفسیر چنین داده‌هایی نباید روابط علت و معلولی در نظر گیرد.

نتایج فرضیه ۳ تحلیل رگرسیون نشان داد که مؤلفه‌های نگرش مذهبی (عبادات، مباحث اجتماعی و اخلاقیات و ارزش‌ها) و هوش معنوی (زندگی معنوی) وارد مدل شد و

سخت‌رویی روان‌شناختی بانوان را پیش‌بینی کردند. همچنین نتایج تحلیل مسیر نیز نشان می‌دهد که عبادات، مباحث اجتماعی و اخلاقیات و ارزش‌ها به صورت غیر مستقیم و زندگی معنوی به صورت مستقیم بر سخت‌رویی بانوان اثر می‌گذارد. به بیان دیگر عبادات، مباحث اجتماعی و اخلاقیات و ارزش‌ها از طریق زندگی معنوی بر سخت‌رویی بانوان اثر می‌گذارد. بانوانی که این مؤلفه‌ها را در زندگی‌شان به کار می‌برند، عملکرد بهتری در روح و روان‌شان خواهند گذاشت. نتایج حاصل از این پژوهش با یافته‌ها پژوهش‌های رایا و همکاران، ۲۰۰۸؛ براون و همکاران، ۱۹۹۰؛ کوینگ، ۱۹۹۵؛ ریچارد، ۱۹۹۱؛ بل و همکاران، ۲۰۰۳) همخوانی دارد. با توجه به تحلیل رگرسیون و تحلیل مسیر در تفسیر چنین یافته‌های می‌توان گفت، بدیهی است زندگی معنوی علاوه بر سلامت روحی و روانی، سلامت جسمی را به ارمغان خواهد آورد. انسان برخوردار از نگرش دینی مثبت و هوش معنوی بالا در روابط اجتماعی و فردی به گونه‌ای رفتار می‌کند که هم خود و هم دیگران از با او بودن احساس آرامش و آسایش خاطر دارند. آنچه باعث صالح شدن سبک زندگی می‌شود و حق را محترم، عدالت را مقدس، دل‌ها را به یکدیگر مهربان و اعتماد متقابل را میان افراد برقرار می‌سازد و همه افراد جامعه را مانند اعضای یک پیکر به هم پیوند می‌دهد و متحد می‌کند، ایمان به خداست که صفت هدایت‌گر و جهت‌دهنده در زندگی است و منشأ رفتارهای صالح فردی و اجتماعی می‌شود (صمدی، ۱۳۸۵: ۵۶). به بیان دیگر بر پایه‌ی یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت، بعد اعتقادی و بعد مناسکی دین یکی از پیش‌بینی‌کننده‌های سلامت عمومی است. افرادی که به اصول، فروع، دستورها و احکام دینی پایبندی بیش‌تری دارند و در عمل به این احکام و اصول نیز بیش‌تر تأکید می‌کنند، در زندگی‌شان سخت‌رویی زیادی دارند. ایمان به خدا موجب می‌شود نگرش فرد به کل هستی هدف‌دار و دارای معنی باشد. عدم ایمان به خدا موجب می‌شود که فرد انسجام و آرامش نداشته باشد و همین امر موجب ضعف شود. مذهب باعث صبر و بردباری، احساس همدلی و انعطاف‌پذیری در روابط با دیگران می‌شود (عطاری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۴). بنا بر نظر روان‌شناسان، افراد به هر نسبت که از اعتقادات و ایمان قوی‌تری برخوردار باشند، از سلامت و قدرت روانی بالاتری بهره‌مند هستند. دین و اعتقادات دینی یکی از مؤلفه‌هایی است که در ارتقاء ظرفیت‌های مثبت روانی و پرورش استعدادها بالقوه روانی

نقش مهمی دارد. دل‌بستگی و ایمان واقعی به خدا، به انسان نیروی باورنکردنی و عظیم، منبع همیشگی انرژی جوانی می‌دهد که در جلوگیری از حمله‌های مخرب و سخت محیط و جهت‌گیری‌های مادی‌گرایانه آن و همچنین اغتشاش‌های اجتماعی و روانی، انسان را یاری می‌دهد. از تحلیل‌های به دست آمده می‌توان نتیجه گرفت که تعالیم و باورهای دینی و اعتقادات مذهبی قوی می‌تواند فرد را به سوی کمال و تعالی و در نتیجه ارتقاء سلامت هدایت کند و بهره‌مندی فرد از ویژگی‌های مثبت روانی، مانند سخت رویی را افزایش دهد.

وجود تجربه‌های معنوی افراد، تعیین حوزه و قلمروهای ویژه در اعصاب و ساختار معماری مغز در حل مسئله، زمینه‌هایی را برای باورپذیری وجود هوش معنوی به دست می‌دهد. پرورش معنویت می‌تواند بانوان را در توجه به تجربه‌های معنوی خود و به‌کارگیری آن در حل مسائل و درک ارزش و معنای زندگی یاری دهد. سرانجام، با فرض باورپذیری هوش معنوی، وجود معنویت در پیوند با خود، دیگران و جهان، از بعد دنیوی و مذهبی ارزش پرورش دادن را دارد (صمدی، ۱۳۸۵: ۶۲). پژوهشگران معتقدند که هوش معنوی بالا با داشتن اطلاعاتی در مورد هوش معنوی متفاوت است. لذا نباید دانش وسیع در مورد مسائل معنوی و تمرین‌های آن‌ها را هم‌ردیف دستیابی به هوش معنوی از طریق عبادت و تعمق برای حل مسائل اخلاقی دانست (حق‌شناس و همکاران، ۱۳۸۹). رایا و همکاران (۲۰۰۸) معتقدند نگرش به دین موجب احساس بهزیستی می‌شود. توریانو، شاون، وایتمن، هامپسون، رابتس، دنیل^۱ (۲۰۱۲) بیان می‌کنند که نگرش به دین به بهبود سلامت، کیفیت زندگی و افزایش اعتماد به نفس منجر می‌شود. در مجموع، یافته‌های پژوهش از این موضوع حمایت می‌کند که ارتقاء معنویت و دین‌مداری و پایبندی به اعتقادات دینی و درونی کردن دین، با مؤلفه‌های مثبت شخصیتی مانند سخت رویی رابطه دارد.

بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در ایران نشان می‌دهد که هنوز تحقیقی از منظر نگرش مذهبی و هوش معنوی در مورد سخت رویی روان‌شناختی صورت نگرفته است و پژوهش‌های جاری اکثراً به بررسی نقش مذهب در روان‌شناسی مذهب پرداخته‌اند. مع‌هذا، پیشنهاد می‌شود مطالعات بیش‌تری با مقیاس‌های متنوع و نمونه‌های مختلف لازم است تا بتوان به چنین

^۱ - Turiano, Shawn, Whiteman, Hampson, Roberts, Daniel

یافته‌هایی تعمیم بخشید. در سخنرانی‌ها و سمینارها و رسانه‌های گروهی به این‌گونه یافته‌ها اهمیت داده شود. از آنجائی که دین و معنویت در زندگی نقش اساسی در سلامت روان دارد، لذا به روان‌درمانگران و مشاوران توصیه می‌گردد که در کار خود این مسئله را در نظر داشته باشند. امید است نتیجه بررسی‌های انجام‌شده در این زمینه‌ها به برنامه‌ریزان بهداشت روانی کمک کند تا با استفاده از منابع غنی و عظیم معنوی و دینی بتوانند با روش علمی و بدون گرایش‌های سیاسی، فرقه‌ای و ملی در جهت بهبود کیفیت زندگی و سلامت روان افراد جامعه قدمی ارزنده بردارند.

سپاس‌گزاری

بدین‌وسیله از تمامی بانوانی که با تکمیل پرسش‌نامه‌ها، ما را در انجام این پژوهش یاری نمودند، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌نماییم.

منابع

- آزموده، پیمان؛ شهیدی، شهریار؛ دانش، عصمت (۱۳۸۶). رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی در دانشجویان. مجله روان‌شناسی، ۱۱ (۱)، ۷۴-۶۰.
- بهرامی دشتکی، هاجر. (۱۳۸۵). اثربخشی آموزش معنویت به شیوه گروهی بر کاهش افسردگی در دانشجویان؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی.
- حق‌شناس، مرتضی؛ نوربالا، احمدعلی؛ اکبری، آرش؛ نجاتی لائین، وحید؛ صالحی، منصوره؛ طیبی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی رابطه هوش معنوی و سبک دل‌بستگی دانشجویان. فصلنامه اخلاق پزشکی، ۴ (۱۴)، ۱۶۷-۱۸۱.
- خداپاری فرد، محمد؛ شکوهی یکتا، محسن؛ غباری بناب، باقر (۱۳۷۹). آماده‌سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان. مجله روانشناسی، ۴ (۳)، ۲۸۵-۲۶۸.
- سیف‌اللهی، مهدیه. (۱۳۸۸). بررسی مقایسه‌ای هوش هیجانی و نگرش مذهبی در دختران محروم از والدین با دختران معمولی شهر کرمان: پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی. دانشگاه الزهرا.
- صمدی، پروین (۱۳۸۵). هوش معنوی. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۲ (۳ و ۴)، ۹۹-۱۱۴.
- فرهنگی، عبدالله؛ کیانی، حمزه؛ سادات حسینی میقان، سپیده (۱۳۹۳). بررسی رابطه هوش معنوی، سرسختی روان‌شناختی و رضایت شغلی معلمان شهرستان گرگان. اولین کنفرانس ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی معنویت و سلامت. بندر گز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندر گز.

- عبدالله زاده، حسن (۱۳۸۸). ساخت و هنجاریابی پرسش‌نامه هوش معنوی. تهران: روان‌سنجی.
- عطاری، یوسفعلی؛ عباسی سرچشمه، ابوالفضل؛ مهربانی‌زاده هنرمند، مهناز (۱۳۸۵). بررسی روابط ساده و چندگانه نگرش مذهبی، خوش‌بینی و سبک‌های دل‌بستگی با رضایت زناشویی در دانشجویان مرد متأهل دانشگاه شهید چمران اهواز. مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز، ۳ (۱)، ۹۳-۱۱۰.
- غباری بناب، باقر؛ سلیمی، محمد؛ سلیمانی، لیلا؛ نوری مقدم، ثنا (۱۳۸۶). هوش معنوی. فصلنامه اندیشه نوین دینی، ۳ (۱۰)، ۱۲۵-۱۴۷.
- مهربانی طالقانی، شیماء؛ سهرابی، فرامرز (۱۳۹۰). بررسی مقایسه رابطه بین جهت‌گیری دینی (درونی- بیرونی) با سخت رویی در دانشجویان دختر و پسر. مطالعات روان‌شناختی، ۷ (۲)، ۱۷۳-۱۵۵.
- معلمی، صدیقه؛ رقیبی، مهوش؛ سالاری درگی، زهره (۱۳۸۹). مقایسه هوش معنوی و سلامت روان در افراد معتاد و غیر معتاد. مجله علوم پزشکی شهید صدوقی یزد، ۱۸ (۳)، ۲۳۵-۲۴۲.
- معلمی، صدیقه؛ بخشانی، نورمحمد؛ رقیبی، مهوش (۱۳۸۹). بررسی رابطه‌ی سلامت روان، هوش معنوی و افکار ناکارآمد در دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان. مجله اصول بهداشت روانی، ۱۲ (۴)، ۹-۲.
- وردی، مینا. (۱۳۸۰). رابطه کمال‌گرایی و سرسختی با سلامت روانی و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی اهواز: پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید چمران اهواز.
- هادوی، مهدی؛ دهشیری، محمدرضا (۱۳۸۳). گذار از معنویت محض، انسان‌ها در جست‌وجوی دین. تهران: سور.
- یاسمی نژاد، پریسا؛ گل محمدیان، محسن؛ فعلی، بهنام (۱۳۹۰). بررسی رابطه جهت‌گیری مذهبی و سرسختی روان‌شناختی در دانشجویان. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال نوزدهم، (۱۲)، ۱۳۷-۱۱۹.
- یعقوبی، احمد؛ عبدالله زاده، حمزه. (۱۳۸۹). رابطه بین هوش معنوی و بهداشت روانی دانشجویان دانشگاه بوعلی، مجموعه مقالات چهارمین سمینار بهداشت روانی، ص ۴۸۸-۴۸۶.
- Brown P R, Ndubuis C C, Cary L E. (۱۹۹۰). Religiosity and psychological distress among blacks. *Journal of Religious and Health*; ۲۹ (۱): ۵۵-۵۶.
- Ball J, Armistead L, Austin B J. (۲۰۰۳). The relationship between religiosity and adjustment among African-American female, urban adolescents. *Journal of Adolescence*; (۲۶): ۴۳۱ - ۴۴۶.
- Carier C J. (۱۹۸۶). *Scientists of the mind*, University of Illinois press, urbana.
- Carone D A, Barone D F. (۲۰۰۱). A social cognitive perspective on religious beliefs: their functions and impact on coping and psychotherapy. *Clinical psychology Review*; ۲۱ (۷): ۹۸۹-۱۰۰۳.
- Kobasa SC. (۱۹۷۹). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*; (۳۷): ۱-۱۱.
- Kobasa S C. (۱۹۸۸). *Hardiness in life*. In Thompson and Spring (Eds). *Psychology* (۳rd Ed). New York. Worth publication.

- Koeing H G. (۱۹۹۵). Religion and older man in prison International Journal of Geriatric Psychiatry ۱۹۹۵; ۱۰: ۲۱۹-۲۳۰.
- Levin J S, Taylor R J. (۱۹۸۸). Panel analyses of religious involvement and well-being in African-Americans, Contemporaneous Vs longitudinal effects. Journal for the Scientific Study of Religion; (۳۷): ۶۹۵-۷۰۹.
- Maddi SR. (۲۰۰۲). The story of hardiness: Twenty years of theorizing, research and practice. Consulting Psychology Journal, (۵۴): ۱۷۳-۸۵.
- Maddi SR, Harvey R, Khoshaba DM, Lu J, Persico M, Brow M. (۲۰۰۶). The personality construct of hardiness, III: Relationships with repression, innovativeness, authoritarianism, and performance. Journal of Personality; (۷۴): ۵۷۵-۹۸.
- Maselko J, Kubzansky L D. (۲۰۰۶). Gender differences in religious practices, spiritual experiences and health: Results from the Us General Social Survey. Social Science & Medicine; (۶۲): ۲۸۴۸-۲۸۶۰.
- Nasel D D. (۲۰۰۴). spiritual orientation in Relation to spiritual Intelligence: A consideration of traditional christianity and new Age/individualistic spirituality : unpublished thesis. Australia: The university of south Australia.
- Raiya H A, Pargament K I, Mahoney A, Stein C. (۲۰۰۸). A psychological of Islamic religiousness: Development and evidence for reliability measure and validity. International Journal for the Psychology of Religion; (۱۸): ۲۹۱-۳۱۵.
- Richards P S. (۱۹۹۱). Religious devoutness in college students: Relations With emotional adjustment and psychological separation from parents. Journal of counseling psychology; ۳۸ (۲): ۱۸۹-۱۹۶.
- Takyi K B. (۲۰۰۳). Religion and woman's health in Ghana: Insights into HIV/AIDs preventive and protective behavior. Social Science & Medicine; (۵۶): ۱۲۲۱-۱۲۳۴.
- Turiano N A, Shawn D. (۲۰۱۲). Whiteman S E, Hampson B W, Roberts Daniel K. Personality and substance use in midlife: Conscientiousness as a moderator and the effects of trait change, Journal of Research in Personality; (۴۶): ۲۹۵-۳۰۵.
- Yang KP, Wu XJ. (۲۰۰۹). Spiritual intelligence of nurses in two Chinese social systems: a cross sectional comparison study. J Nurs Res; ۱۷(۳): ۱۸۹-۱۹۸.